

Наталія Дорошок

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКОГО СТАТИСТИЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ ПО ОПИСУ ТА ОЦІНКАХ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті аналізується один із ключових напрямків діяльності чернігівських земських статистиків.

Ключові слова: земство, земська управа, статистика, оцінка, оподаткування.

Відомо, що статистична наука сягає найдавніших часів, її початок датують приблизно тим періодом, коли виникла держава. Відіграючи спочатку лише практичну роль, статистика поступово сформувалася як наука, що досліджує кількісний бік масових суспільно-економічних явищ та процесів. Саме в умовах земського руху в Україні зокрема і в Російській імперії загалом значно посилилася статистична робота. Із запровадженням земського місцевого самоврядування постала проблема отримання відомостей для встановлення основ розподілу земського збору. Відповідно, для здійснення оподаткування земству конче необхідна була інформація про господарський та суспільно-економічний розвиток губернії [4, 104-105]. З цієї метою при земських управах створювалися статистичні відділення.

Чернігівська губернія не стала винятком, оскільки довгий час статистичні дослідження тут проводились вибірково і носили випадковий характер [1, 151]. Статистичне відділення при Чернігівській губернській земській управі було відкрите у лютому 1876 року. Свою роботу чернігівські земські статистики розпочали зі складання програм, які передбачали, по суті, всестороннє статистико-економічне вивчення краю [3, II].

Упорядкувавши програми досліджень, статистичне бюро розпочало опис повітів, який тривав до 1883 р. [4, 118]. Підсумком проведеної роботи стало видання 15 томів (за кількістю повітів губернії) «Матеріалів для оцінки земельних угідь». Крім земельних досліджень, у п'яти повітах були проведені подвірні переписи, результати яких надруковані у відповідних томах «Матеріалів для оцінки земельних угідь», до двох останніх книг додається ще так званий «Румянцівський опис» 60-х рр. XVIII ст. [2, VII-VIII].

Завершивши діяльність у сфері земельних питань, статистичне відділення перейшло до переоцінки міського майна, адже за постановою Чернігівського губернського земського зібрання від 8 грудня 1883 року було вирішено «провести оцінку міст, промислових і фабричних закладів». Виконання цієї постанови, а також вироблення описових програм було покладено на статистичне відділення.

Протягом 1884 р. статистичне відділення займалось описом та оцінкою міського майна, а оцінку фабрик та заводів розпочало на початку 1885 р. [5]. Для вирішення останнього питання завідуючий статистичним відділенням П. П. Червінський запросив у лютому поточного року А. А. Євреїнова і П. П. Гібермана, випускників С.-Петербурзького технологічного інституту, та М. В. Охременка, який закінчив

© Дорошок Наталія Анатоліївна – викладач кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Московське технологічне училище. Крім того, в описах заводів брали участь: Л. Я. Ставровський, який раніше проводив оцінку міст, і Г. К. Караман — технолог при губернській земській управі.

Перед тим, як безпосередньо перейти до роботи, потрібно було вирішити три основні питання:

- що, власне, підлягає оцінці?
- як проводити описування та оцінку?
- як розподілити роботу між тими, хто бере у ній участь?

Перші два питання обговорювались земською управою спільно зі статистичним відділенням, а третє, як таке, що стосується внутрішнього розпорядку роботи відділення, вирішувалося останнім самостійно.

Щодо першого питання, то потрібно було чітко розмежувати фабричні й кустарні установи. Взагалі, факт встановлення точної межі між ними — справа досить делікатна через існування закладів змішаного і перехідного типу. Тому, щоб не залишати в роботі білих плям, земська управа вирішила вважати фабричним той заклад, який відповідає одній із двох таких умов:

- виробництво ведеться в окремому приміщенні; спеціально до цього пристосованому, а не в житловому будинку чи в іншій господарській споруді;
- кількість найманих робітників (постійних) не менше двох.

Заклади, що не відповідали цим умовам, повинні були вважатися кустарними.

Робота проводилася так: протягом літа треба було зібрати всі необхідні оціночні відомості; сама оцінка здійснювалася восени та взимку, щоб усю роботу закінчити до губернського земського зібрання (в грудні), коли нова ціна вартості фабрик і заводів повинна бути прийнята до відома при загальній розкладці губернського земського збору на 1886 р.

Відомості про фабрики і заводи збиралися особисто членами статистичного відділення під час відвідування ними кожного з описуваних закладів та заносилися в описовий бланк чи програму. Щодо величини та значення заводів і розмірів виробництва було вироблено і надруковано три програми (А, В, С). Залежно від розмірів і технічних умов виробництва кожна промислова установа описувалася за однією із згаданих вище програм, тобто або за повною програмою А, або за середньою В чи за скороченою С. Відповіді на запитання, що містилися у програмі, були отримані шляхом опитування (якщо можливо, перехресних) осіб, завідувачів і працівників заводів, а також за допомогою безпосереднього вимірювання усіх частин будівель і машин. Склалися плани споруд, записувались розміри, матеріал, потужність і конструкції устаткування.

Але, крім цих даних, з яких брався матеріал для оцінки, земська управа побажала мати відомості, хоч би приблизно, про прибутковість заводів і про значення найбільших із них для місцевого населення.

У результаті цього зміст програми (А) для опису найбільших із них розподілявся на чотири частини:

- загальні відомості (місцезнаходження, власник, час заснування заводу);
- відомості щодо визначення обігу прибутковості виробництва (перелік, по можливості, усіх витрат і прибутків по виробництву);
- дані щодо оцінки приміщень та інвентарю;
- економічний опис (найм робітників, робочий день, штрафи тощо).

Щодо обов'язків учасників описів, то відвідувати завод вони мали лише за умови, що ці підприємства описувалися за великою і середньою програмами (А і В). За скороченою програмою (С) відомості про установи могли братись і записуватись із волосних управлінь. Не піддавались опису лише ті установи, які зовсім були закриті або не діяли кілька останніх років.

Крім оціночних таблиць і пояснень до них, уже на початку роботи передбачалося (на думку завідувача статистичного відділення) надрукувати, по можливості, окремі нариси головних галузей заводської промисловості губернії. Усі різновиди виробництва було розподілено (більш-менш рівномірно) між учасниками опису і кожен

з них повинен був оцінити заклади і написати пояснювальний текст щодо тих видів виробництва, які йому дістались.

Губернія була розподілена на райони відповідно до кількості учасників для того, щоб кожен описував усі установи, які були на його ділянці обстеження. Таким чином, заводи і фабрики розподілялися на такі групи:

- суконні, сірникові, панчішні, коноплетіпальні, прядильні і ткацькі, канатні і щетинні (оцінював М. В. Охременко);
- винокурні, пивоварні, тютюнові і крохмале-патокові (А. А. Євреїнов);
- цукрові, лісопилні, механічні і чавуно-ливарні, екіпажні і костопальні (П. П. Гиберман);
- маслоробні (олійницькі), шкіряні, скловарні, миловарні, цегельні і мукомельні (Л. Я. Ставровський, він, до речі, брав участь лише в опису заводів, тобто у зібранні відомостей, оцінку ж їх робили інші особи).

За повітями опис було розподілено так: заводи північних повітів (Новозибківський, Суразький, Мглинський і Стародубський) описував М. В. Охременко за участю Г. К. Карамана. Установи Чернігівського, Городницького і Новгород-Сіверського (крім цукрових заводів) описував Л. Я. Ставровський. Останнім двом учасникам дісталися заводи усіх інших повітів.

Написавши програми і розподіливши роботу, статистичне відділення у повному складі вирушило (на початку березня) до с. Корюківки Сосницького повіту для пробного опису розміщених там заводів: пісково-цукрового, рафінадного, лісопилного, ремонтних майстерень і вітряного млина. Після цього були описані ще деякі заводи різного виду і типу в Сосницькому і Новозибківському повітах, і потім на підставі цього невеликого опису були виправлені й доповнені описові програми. Згодом, у перших числах квітня, всі учасники дослідження роз'їхалися по своїх повітах, щоб там розпочати систематичний опис усіх підприємств.

Робота у повітах розпочиналася із виписування відомостей зі справ повітової земської управи про кількість і місцезнаходження всіх заводів повіту, а зі справ міського управління і поліції — заводи, які знаходились у межах міста, і неоподатковуваних безпосередньо земством. Ці списки заводів перевірялися і доповнювалися потім у волосних управліннях, де також записувалися відомості про величину, розмір і продуктивність тих дрібних установ, які підлягали описуванню за скороченою програмою. Більші описувалися, як було зазначено, безпосередньо на місці їх знаходження.

Робота по збиранню відомостей тривала чотири з половиною місяці. Упродовж цього періоду у червні була перерва на два тижні, коли всі учасники дослідження з'їхалися до Чернігова для спільного вирішення тих проблем, які виникли під час роботи.

До 15 червня, коли було завершено опис підприємств, усі учасники дослідження з'їхалися знову до Чернігова, де було розпочато узагальнення вимог для оцінювання приміщень та устаткування. Оскільки ціни на будівельні матеріали у межах губернії коливалися значною мірою, знижуючись на півночі і підвищуючись на півдні, то не можна було встановити одні й ті ж норми для різних повітів губернії, тому вирішили виділити три регіони. Утворилися, таким чином, північний, середній (центральный) і південний регіони (I, II, III). До північного увійшли: Суразький, Мглинський, Новозибківський і Стародубський, до середнього — Городницький, Чернігівський, Сосницький, Кролевецький, Новгород-Сіверський і Глухівський, до південного — Остерський, Козелецький, Ніжинський, Борзнянський і Конотопський регіони.

При оцінці кожної споруди вираховувалася площа підлоги, стелі, стін і даху, кількість вікон, печей, сходів і т.д., одержані результати множились на відповідні цифри (залежно від матеріалу, розміру, району, де знаходилося приміщення, тощо та узяті із таблиці оціночні норми). З цієї суми і складалася повна оцінка приміщень.

Разом із заводськими корпусами оцінювались і казарми для робітників, але зовсім не оцінювались такі приміщення, як школи й лікарні, що діяли при деяких заводах, оскільки ці установи — благодійного типу і було б несправедливо оподатковувати їх нарівні із заводами, що приносили прибуток власнику.

Норми вироблялися статистичним відділенням, а все, що мало умовний характер, підлягало обов'язковому розгляду земської управи. Після завершення роботи щодо оцінки усіх заводів, було розпочато друкування таблиці, що містила список усіх заводів, оцінки приміщень та інвентарю, і деякі відомості про устаткування, кількість переробленої сировини, а також чисельний склад робітників і службовців.

Робота щодо оцінки заводів тривала чотири місяці (з серпня по грудень 1885 р.) і закінчилась до початку губернського земського зібрання. Зробивши основну частину дослідження, статистичне відділення не встигло до початку земського зібрання опублікувати пояснювальний текст до надрукованих таблиць, цю роботу довелося відкласти на 1886 р.

На основі вже згаданої вище таблиці списку заводів пізніше було складено ще дві зведені таблиці: по повітах і по виробництву. У першій подано кількість заводів, їх вартість, чисельність робітників і кількість сировини для кожного повіту. У другій — ті ж відомості, згруповані за виробництвами, до того ж додана цифра ціни продуктів кожного окремо взятого виробництва. Потім було розпочато підготовку пояснювального тексту до таблиць, що містив нарис найголовніших галузей заводської промисловості губернії. При цьому вирішили дотримуватися такої програми (при економічному опису окремих підприємств): кількість заводів і розподіл їх по губернії, розподіл заводів щодо їх значимості на групи, місце, яке займало дане виробництво серед інших галузей, величина і технічний рівень виробництва, річний обіг, зв'язок виробництва із землеробством, залежність його від праці робітників, стану доріг і лісів, район, з якого береться матеріал (сировина), район, куди збуваються продукти, особовий склад власників, кількість робітників, район, звідки прибувають робітники, склад робітників за статтю і віком, розпорядок робочого дня, про заробітну плату і утримання робітників, про заробітки, які дають заводи населенню, порівняння характеру виробництва Чернігівської губернії з іншими, історичний нарис виробництва у губернії (як давно існує, коли і де воно почало розповсюджуватись, зміна величини і способу виробництва, кількості робітників протягом певного періоду), ріст та ймовірно майбутнє певного виду виробництва у губернії.

У ході організованої і проведеної статистичним відділенням роботи за період 1885 року були описані з оцінкою приміщень, устаткування тощо такі галузі промислового виробництва Чернігівської губернії: цукрові, винокурні, пивоварні заводи, суконні фабрики, панчішні заклади, механічні і чавуно-ливарні заводи, сірникові фабрики, лісопилні заводи, маслоробні (олійницькі) заводи, коноплетіпальні, щетинні, рогожані заклади (випуск грубої полотняної тканини), шкіряні заводи, скловарні заклади, миловарні, свічкові, салотопні (салганові) заводи, тютюнові фабрики, крохмале-патокові заводи, воскоробні заклади і медові лазні, заводи воскових свічок, дьогтьові заводи, клеєварні заклади, костопальні заводи (спалювали кістки для очищення цукру), взові (стельмашні) заклади, рицинові (касторові) заклади, цегельні заводи, мукомельні вітряки.

Загалом підлягли опису та оцінці 16 460 промислових закладів, до яких увійшли 13 900 мукомельних вітряків, що, до речі, за своїм характером не підходять до категорії ні фабричних, ні промислових закладів. На залишену цифру 2560 промислових установ припадає незначна кількість великих підприємств (цукрові заводи, суконні фабрики тощо), а решту все ж таки становлять дрібні, на яких працює від 1 до 4 робітників. Загальна вартість описаних підприємств була оцінена статистиками у суму понад 12 млн. руб.

Отже, статистичне відділення Чернігівського губернського земства організувало і провело протягом 1885 року опис та оцінку фабрик і заводів, підготувало відповідні розрахунки і таблиці, а в перші місяці наступного 1886 року було завершено написання і пояснювального тексту до зазначених таблиць. У тексті, крім вступної статті, викладені економічні нариси основних галузей фабричної і заводської промисловості Чернігівської губернії. У поданих описах розглянуто зрушення, які відбулися у виробництві за останні 25 років, його сучасний технічний рівень, економічне значення, становище робітників тощо. Взагалі проведена статистичним відділенням робота

дала повну картину економічного життя різних напрямів промислового виробництва Чернігівської губернії.

1. Велецкий С. Н. Земская статистика. Часть первая. История и методология. — М., 1899. — 422 с.
2. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том 15. Кролевецкий уезд. — Чернигов, 1887. — 114 с. + приложения.
3. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том 1. Черниговский уезд. — Чернигов, 1877. — 186 с. + приложения.
4. О необходимости собирания статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. — 1875. — № 9–10. — С. 103–111.
5. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе (Доклад члена Управы Н. А. Константиновича) // Земский сборник Черниговской губернии. — 1876. — № 1–4. — С. 116–120.
6. Оценка городов // Земский сборник Черниговской губернии. — 1885. — № 1–2. — Приложение II. — С. 1–88.
7. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть III. Оценка фабрик. — Чернигов, 1886. — 249 + приложение 239 с.

В статье анализируется одно из ключевых направлений деятельности черниговских земских статистиков.

The article analyzes one of the key areas of Chernihiv zemsk statistics.

Key words: zemstvo, city council, statistics, assessment, tax.

